

РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

О. ЮРЧЕНКО

Київський національний лінгвістичний університет

Анотація

У статті на основі аналізу архівних матеріалів досліджено розвиток освіти на території Подільської губернії на початку XX століття. Розглянуто освітнє становище національних меншин Поділля.

Ключові слова: Подільська губернія, освітня реформа, навчальні заклади, національні меншини.

Аннотация

В статье на основе анализа архивных материалов исследовано развитие образования на территории Подольской губернии в начале XX века. Рассмотрено образовательное положение национальных меньшинств Подолья.

Ключевые слова: Подольская губерния, образовательная реформа, учебные заведения, национальные меньшинства.

Summary

In the article on the basis of analysis of the archived materials is researched the development of education on the territory of Podilska guberniya at the beginning of XX century. Educational position of national minorities of Podillya is reviewed.

Key words: Podillya province, educational reform, educational institutions, national minorities.

Питання розвитку освіти завжди привертало увагу науковців. Значний інтерес викликає стан освіти на Поділлі кінця XIX – початку XX століття, де, незважаючи на позитивні тенденції, ситуація у цій галузі залишалася вкрай складною. Особливо драматично виглядав освітній процес у сільській місцевості, де феодально-кріпосницькі пережитки та недосконалість реформаційної політики виявлялися серйозною перешкодою його розвитку.

До пропонованої проблеми вже зверталися українські дослідники, зокрема Л.С.Анохіна¹, М.Г.Вороліс², О.І.Вишневський³, О.Ф.Кошопал⁴, В.М.Пугач⁵, проте у своїх публікаціях вони звертали увагу лише на окремі аспекти цієї теми. Мета пропонованої статті – здійснити комплексний аналіз стану освіти на території Подільської губернії на початку XX століття.

У багатьох подільських містах існуюча мережа начальних закладів та установ культури в цей період вже не відповідала зростаючим потребам їх жителів. Більшість міст Поділля порівняно з містами інших «малоросійських» губерній явно відставала за кількістю культурно-освітніх закладів. Причини цього слід вбачати в недостатньому соціально-економічному розвитку подільських міст, внаслідок чого органи міського самоврядування не могли належним чином фінансувати культурно-освітні заклади і повністю брати їх на своє утримання. Також потрібно взяти до уваги довготривалу відсутність на території Подільської губернії земств, які були тут запроваджені лише з 1904 року.

Скасування кріпосного права в Російській імперії зрештою дало поштовх до розвитку народної освіти в усіх регіонах, в тому числі і на Поділлі⁶.

За даними огляду Подільської губернії за 1892 рік тут нараховувалося 1533 навчальних заклади, серед них: 1) три гімназії, з них дві чоловічих (Кам'янець-Подільський та Немирів Брацлавського повіту) і одна жіноча (Маріїнська у Кам'янці-Подільському); 2) реальне училище (Вінниця); 3) жіноча прогімназія (Немирів); 4) духовна семінарія (Кам'янець-Подільський); 5) шість духовних училищ, з них чотири чоловічих (Кам'янець-Подільський,

Тульчин, с. Привороття Ушицького повіту, Шаргород Могилівського повіту) і два жіночих (Кам'янець-Подільський, Тульчин); 6) 13 міських двокласних училищ: 1 – в Кам'янці-Подільському, 11 – у повітових містах губернії і 1 – у місті Барі; 7) 4 сільських двокласних училища (з них: три в Брацлавському повіті і одне в Ямпільському); 8) 7 міських однокласних приходських училищ (три у Кам'янці-Подільському); 9) 241 сільських однокласних училищ; 10) 526 церковнопарафіяльних шкіл; 11) 726 шкіл грамоти; 12) 4 лютеранських школи; 13) 4 державних початкових єврейських училища (з них: одне двокласне – у Вінниці і три однокласних – у Проскуріві, Балті і Могилів-Подільському); 14) 14 приватних училищ (з них 10 – єврейських); 15) школа повивальних бабок (Кам'янець-Подільський); 16) двокласне залізничне училище (Жмеринка Вінницького повіту)⁷.

Потрібно наголосити на тому, що до середини ХІХ ст. основним типом початкових навчальних закладів, що функціонували на території Поділля, були церковнопарафіяльні школи, які перебували під опікою та контролем церковного відомства. У другій половині ХІХ ст. почали утворюватись світські початкові навчальні заклади, які почали називатися школами грамоти.

Внаслідок освітньої реформи 1884 року та «Правил про церковнопарафіяльні школи» школи грамоти перейшли під контроль Святішого Синоду. 4 травня 1891 року були затверджені «Правила про школи грамотності», які офіційно поклали початок розвитку народної освіти в Україні. Згідно з «Правилами» і доданого до них циркуляру, Міністерство освіти, даючи дозвіл на відкриття в населених пунктах нових шкіл грамоти, де вже функціонували школи духовного відомства, зобов'язане було погоджувати та отримувати дозвіл Єпархіальної вчительської Ради, а також враховувати місцеві умови⁸.

Школи грамоти являли собою особливий тип початкової освіти, яка за своїм значенням ставилася помітно нижче церковнопарафіяльної. На перших порах функціонування навчальні заклади такого типу були покликані поєднати навчання селянських дітей із їхнім морально-релігійним вихованням⁹.

Згідно з «Правилами про школи грамотності» (1891 р.), шкільна початкова мережа мала розширюватися не стільки за рахунок державних асигнувань на освітню галузь, скільки за рахунок «вільних селянських шкіл» і «домашніх шкіл грамотності», які фінансувалися за рахунок коштів волосних бюджетів або ж самими селянами за розподільчим характером.

Ініціаторами відкриття шкіл грамоти, як свідчать документи, виступали переважно сільські громади, священнослужителі, місцеві органи влади тощо. Наприклад, 13 грудня 1895 року до Єпархіальної Вчительської Ради звернулася громада с. Михайлівки Тиврівської волості щодо відкриття в селі школи грамоти. У зверненні говорилося: «Приймаючи до уваги, що в нашому селі всі діти шкільного віку не освічені, і хоч ми й беремо участь у фінансуванні Тиврівського народного училища (83 крб. в рік), але своїх дітей в цей навчальний заклад не посилаємо. Це пояснюється тим, що училище розташоване в 3 км від Михайлівки та ще й за р. Бугом, під час розливу якого зв'язок із Тивровом на довгий час припиняється. Ми, селяни, турбуємося про релігійно-моральне виховання своїх дітей і, виходячи з цього, постановили: відкрити в нашому селі Михайлівці в громадському будинку школу грамоти. Виділяти на її утримання з 1 січня 1896 року зазначену суму: на заробітну плату вчителя – 80 крб., на опалення та освітлення – 18 крб., на оплату сторожу – 12 крб. і на придбання навчальних посібників – 10 крб. Таким чином, загальна сума видатків становить 120 крб., яку громада зобов'язується асигнувати за розкладкою»¹⁰.

Тільки з 1891 по 1898 рік на території Вінниччини були відкриті та успішно функціонували школи грамоти в селах: Вишинка Вінницького повіту¹¹, Заливанщинці Тиврівського повіту¹², Райки¹³, Пулківці¹⁴, Янків Тиврівського повіту¹⁵ та багатьох інших населених пунктах Подільської губернії.

Школи грамоти поділялися на однокласні з дворічним курсом і двокласні з чотирирічним курсом навчання. Ці навчальні заклади, на відміну від інших початкових навчальних закладів, давали дітям знання не більші, ніж їх отримували учні першого класу церковноприходської школи.

Користуючись свободою у виборі напрямку навчання, вчителі шкіл грамоти навчали дітей письму, читанню, арифметиці, закону Божому, церковному співу тощо. Зміст навчання у цих навчальних закладах був повністю підпорядкований релігійно-моральному вихованню учнів, що не відповідало загальному напрямку офіційної світської початкової школи¹⁶.

З архівних документів ми дізнаємося, що якість навчання в школах грамоти, які функціонували на території Подільської губернії, була досить низькою. Це пояснюється цілою низкою негативних чинників, які мали місце в навчально-виховному процесі початкових навчальних закладів такого типу. Одним з них було те, що більшість шкіл грамоти розміщувалася в селянських хатах, будинках священників, церковних сторожках, арештантських, волосних правліннях, у приміщеннях, виділених поміщиками або сільською громадою, які не відповідали найелементарнішим санітарно-гігієнічним вимогам для здійснення повноцінного навчання дітей. Чимало таких приміщень було в аварійному стані та могли в кожную хвилину завалитися. В одних з них прогнили покрівлі, тому під час негоди заняття в таких школах припинялися. В інших – вікна та двері мали настільки поганий стан, що не могли захистити учнів від вітру та холоду¹⁷. Так, наприклад, у Кам'янець-Подільському повіті працівники шкіл грамоти неодноразово зазначали, що крайня бідність батьків цих учнів призводила до відсутності санітарно-медичного нагляду за учнями, що було наслідком частих серйозних хвороб¹⁸.

Повітові структури мало переймалися проблемою забезпечення шкіл грамоти приміщеннями, тому всі витрати щодо їх спорудження брали на себе члени сільських громад. Батьки та вчителі досить часто зверталися зі скаргами до Губернської та Єпархіальної Вчительської Ради, але будь-якої реакції чиновників так і не дочекалися¹⁹.

Зазначені причини призвели до падіння престижу шкіл грамоти серед подільського селянства та різкого відтоку з них дітей, що спричинило до скорочення кількості початкових закладів відповідного типу. Ця негативна тенденція зберігалась і в наступні роки.

При виборі навчального закладу для своїх дітей батьки почали надавати перевагу церковноприходським школам, матеріальне та методичне забезпечення яких було значно кращим. У результаті цього на початку ХХ ст. кількість церковноприходських шкіл у повітах Подільської губернії значно перевищувала кількість шкіл грамоти²⁰.

У зв'язку з кризовим станом шкіл грамоти Єпархіальна Вчительська Рада звернулася до Подільського губернського комітету у справах земського господарства з проханням про фінансову підтримку зазначених навчальних закладів. У вересні 1907 року Подільський губернський комітет у справах земського господарства погодився надавати субсидії 312 школам грамоти, в яких на той час навчалось 6811 хлопчиків і 3500 дівчаток, за умови їх реорганізації у церковноприходські початкові школи. Позиція губернського комітету була підтримана Єпархіальною Вчительською Радою і на початку 1908 року всі 312 шкіл грамоти, що функціонували на території Подільської губернії, були перейменовані в церковноприходські школи²¹.

Одночасно з трансформацією шкіл грамоти в церковноприходські школи, відповідно до Циркуляра Єпархіальної Вчительської Ради, «сільські священники зобов'язані були проводити роботу з прихожанами про передачу шкільних і підсобних приміщень, а також земель, на яких вони розміщувались, у підпорядкування церкви»²². Все ж таки, незважаючи на вказані недоліки, школи грамоти за час свого існування відіграли значну роль у поширенні освіти серед селянських мас. Вони стали осередками культури та освіти у віддалених населених пунктах Подільської губернії.

Потрібно наголосити на тому, що Подільський край мав всі необхідні передумови для успішного впровадження перетворень у сфері освіти, в тому числі і політичні. Зокрема,

сам губернатор закликав «відкривати навчальні заклади в містах, що являють собою центри релігійної, духовної і громадської діяльності»²³. У зв'язку із соціально-економічними реформами існуюча система освіти зазнала значних змін, які вносилися і регулювалися відповідними урядовими постановами. У пореформений період відбулися безумовно позитивні зміни і в галузі початкової освіти. Існуючі типи початкових шкіл, які передбачалися статутом 1828 року, а саме: повітові і сільські школи Міністерства освіти, училища Міністерства державних маєтностей, церковнопарафіяльні та єпархіальні школи, зберігалися й оголошувалися загальнодоступними. Вони об'єднувалися однією назвою – початкові народні училища і мали працювати за єдиною програмою.

Починаючи з 70-х років XIX століття, в містах, у тому числі і на Поділлі, відкривалися початкові школи нового типу з шестирічним терміном навчання, які отримали назву міських вищих училищ. Ці училища давали випускникам закінчену початкову освіту, необхідну для роботи в канцеляріях²⁴. Щодо правового регулювання середньої освіти, то тут у результаті реформування намітилися зрушення. Міністерство народної освіти Російської імперії 19 листопада 1864 року затвердило статут реальних гімназій²⁵. Вони прирівнювалися до класичних гімназій, але курси стародавніх мов – латини і грецької – були замінені на сучасні європейські мови: французьку, німецьку та англійську. Реальні гімназії відкривали шлях випускникам у вищі навчальні заклади, а в практичній діяльності давали можливість стати помічниками інженерів²⁶.

У 1871 році російський уряд здійснив нову реформу середньої школи, спрямовану на повне відокремлення класичної освіти від реальної. Згідно з цією реформою класичні гімназії мали залишатися закладами освіти для привілейованих, а реальні гімназії перетворювалися на реальні училища, які призначалися для «среднего сословия, которое еще не привыкло долго и много учиться»²⁷.

Навчальна програма реальних училищ будувалася на зовсім новій організаційній основі: надання учням загальної освіти і технічних знань з урахуванням практичних вимог регіону.

Виходячи з місцевих потреб, реальні училища могли мати від трьох до семи класів. Саме з таких міркувань у квітні 1882 р. у відповідь на клопотання вінницького голови, який порушив питання про відкриття у місті гімназії, подільський губернатор зазначав: «По составу городского населения Винницы, заключающегося большею частью из мещан и бедного чиновничества... представляется необходимым открыть в Виннице 6-ти классное реальное училище, которое приближалось бы к действительным потребностям населения»²⁸. Губернатор також констатував, що у Кам'янці і Немирові гімназії переповнені в нижчих класах, а от старші класи порожні, що підтверджувало слушність його позиції.

У навчальній програмі училища головна роль відводилася предметам природничого та математичного циклів. Зокрема, вивчалися такі дисципліни, як математика, геометрія, фізика, хімія, механіка, географія, креслення, малювання, а також Закон Божий, історія, російська мова, німецька мова, французька мова²⁹.

Наступним етапом на шляху реформування системи освіти стало відкриття жіночих навчальних закладів. Так, 26 травня 1869 року було затверджено положення про жіночі гімназії і прогімназії в Київській, Подільській і Волинській губерніях.

У липні 1900 року у Вінниці відкрилася жіноча гімназія в складі підготовчого і чотирьох молодших класів. Інші класи (п'ятий – сьомий) відкривали відповідно роком пізніше. Через десять років на кошти земства був відкритий восьмий (педагогічний) клас³⁰.

У перші роки існування гімназія утримувалася лише на власні кошти, які складала плата за навчання та надходження від благодійного товариства, що діяло при ній на чолі з правлінням. Товариству чималий прибуток давали пожертвування заможних громадян. Завдяки благодійності свої потреби задовольняла учнівська бібліотека³¹.

У 1903 р. у гімназії навчалися 311 учениць, які поділялися за походженням: дворяни – 145; купці – 14; духовенство – 11; міщани і селяни – 116; інші – 25³². Після закінчення сьомого класу випускниці отримували атестат на звання вчительки початкової школи. Після закінчення педагогічного (восьмого) класу атестат давав звання домашньої вчительки. Випускницям-відмінницям цього класу присвоювалось найвище звання «Домашня вчителька-наставниця», їм відкривався доступ до вищих жіночих курсів без іспитів.

Міністерська інструкція для заохочення змагання в навчанні гімназистів вимагала мати в кожному класі окремі лави для відмінників та старанних. Перша лава фарбувалася в колір, відмінний від кольору інших лав класу, друга лава залишалася того ж кольору, що і всі інші в класі, але була обведена зверху і по краю тим самим кольором, в який пофарбована перша лава. Над обома лавами розміщували написи: над першою – «Відмінник», а над другою – «Старанний». Згідно з інструкцією в церкві під час служби відмінники та старанні стояли окремо від інших, ближче до вітваря. В столовій кімнаті вони обідали за окремим столом і щоденно отримували додаткову страву³³.

Взагалі, мережа середніх жіночих навчальних закладів на Поділлі створювалася дуже повільно, навіть порівняно з іншими регіонами України, адже уряд штучно стримував їх зростання. Так, на 1897 рік у Подільській губернії було всього 9 гімназій Міністерства народної освіти, в той час, як у Полтавській, Чернігівській їх відповідно було по 14 і 20³⁴.

У пореформений період у систему середніх навчальних закладів для дівчат, крім гімназій, входили епархіальні жіночі училища (відав Синод), Марійські училища, згодом гімназії (відомство імператриці Марії Федорівни), інститут благородних дівчат та приватні пансіони, які давали незакінчену середню освіту. Такого типу навчальні заклади діяли і на Поділлі. Зокрема, в м. Кам'янець-Подільський діяла у 1867–1917 роках Марійська гімназія.

Для втілення в життя реформи загальної освіти, а також для обслуговування міських вищих училищ виникла потреба в педагогічних кадрах. Для їх підготовки створювались учительські інститути та учительські семінарії – середні навчальні заклади з трирічним курсом. Інститути готували вчителів для міських вищих училищ, семінарії – для початкових училищ сільської місцевості. Навчання в семінаріях відбувалося за скороченим варіантом програми учительських інститутів.

На Поділлі учительський інститут відкрили у Вінниці 1912 р. Він був четвертим у Київському навчальному окрузі, восьмим в Україні. У рік відкриття до інституту вступило 25 осіб, серед яких наймолодшим було 19 років, найстаршим – 29 років. Більшість з них вже мали педагогічну практику в початкових школах після закінчення учительських семінарій, церковно-учительських шкіл і педкурсів, що діяли при гімназіях. Вони поділялися за становою приналежністю: селян – 19, козаків – 5, духовного звання – 1³⁵.

У системі педагогічних навчальних закладів найбільш поширеними були учительські семінарії. Вони утримувалися на кошти казначейства і субсидії від земств. У 1914 р. в Україні діяли 26 учительських семінарій. На Поділлі першу учительську семінарію відкрито 1907 р. у с. Потоки Вінницького повіту. У жовтні 1909 р. її перевели до Вінниці. Тимчасово семінарія разом з училищем розміщувалась у передмісті «Стара Вінниця» в орендованих приміщеннях, через рік отримала три одноповерхових будинки з досить великою садибою, яка простягалась від вулиць Костянтина Острозького до Апраксінської. Найбільший будинок (200 кв. метрів) займала семінарія, а в інших були розташовані зразкове училище і квартири викладачів³⁶.

У 1910 р. у семінарії навчались 115 чоловік, більшість з них були забезпечені державними і земськими стипендіями. Матеріальне становище тут було дещо кращим, ніж в учительському інституті.

Вінницька семінарія посідала перше місце за кількістю вихованців серед інших учительських семінарій Київського навчального округу. Зокрема, у 1912 р. в ній навчалось 156 чоловік,

у цей рік з її стін вийшло 36 вчителів. Друга на Поділлі учительська семінарія була відкрита 1913 р. у Кам'янці-Подільському, третя – в Ольгополі. Існуючим планам відкрити семінарії в інших містах губернії не судилося бути реалізованими³⁷.

В учительських семінаріях, як і в учительських інститутах України, основний контингент учнів складала діти селян. Семінарії особливою популярністю користувалися у селян тому, що, по-перше, при вступі необхідно було витримати іспит лише в обсязі програми двокласного початкового училища; по-друге, давали можливість безкоштовно отримати педагогічну освіту, по-третє, сільські вчителі звільнялися від всіх особистих повинностей.

Всебічне вивчення джерел з питань освіти дало змогу з'ясувати, що у відкритті всіх, без винятку, названих навчальних закладів ініціатива належала громадськості. Так, 18 листопада 1899 р. Вінницька дума розглядала заяву громадян за №21772 про заснування у місті державного навчального закладу і винесла рішення «прийти на допомогу місцевому населенню в цьому відношенні... ввійти в обговорення питання»³⁸. У квітні 1900 р. дума отримала повідомлення про дозвіл імператора на відкриття у Вінниці жіночої гімназії.

У звіті за 1913 р. Вінницького учительського інституту зазначено, що думка відкрити у місті педагогічний навчальний заклад «зародилась в середовищі освічених міщан»³⁹. Ними розпочалося клопотання в грудні 1907 р. і увінчалось успіхом у червні 1912 р. Аналогічно відкривались учительська семінарія, реальне училище, друга жіноча гімназія⁴⁰.

Найдовший шлях пройшло клопотання свідомих громадян перед високими інстанціями про відродження у Вінниці чоловічої класичної гімназії, яка існувала з 1814 р. по 1847 р. У 1847 р. її перевели до Білої Церкви. Чоловіча класична гімназія повернулася до Вінниці у 1907 р. У 1912 р. для неї і другої жіночої гімназії побудували великий і зручний триповерховий будинок⁴¹. Нині в цьому приміщенні розташований технічний ліцей.

Час найбільш динамічного та інтенсивного розвитку мережі навчальних закладів у краї припадає на 1900–1915 роки. Їх загальна кількість лише у Вінницькому повіті: 1) жіноча гімназія відомства Міністерства народної освіти; 2) приватне семикласне жіноче училище першого розряду Драганова у місті Вінниця; 3) залізничне двокласне училище у Жмеринці; 4) одне двокласне народне училище; 5) 25 однокласних народних училищ; 6) 81 церковноприходська однокласна школа; 7) 2 церковноприходські двокласні школи; 8) церковно-вчительська школа у Вінниці⁴².

Про Подільську губернію в цілому свідчить уривок зі звіту управляючого канцелярії Подільської губернії від 3 грудня 1909 року за №13717⁴³: «Потреби народної освіти були задоволені головним чином духовним відомством, у віданні якого знаходилися 1732 церковнопарафіяльних школи і Міністерством Народної Освіти, у віданні якого знаходилося 492 народних училища. На школи духовного відомства земство витратило у цьому році 440,792 рублів і 56 копійок, а на міністерські народні училища – 251,032 рублів і 56 копійок, включаючи в ці суми витрати по субсидіях на середні навчальні заклади і на стипендії вищим навчальним закладам. У 1909 році відкрито 68 однокласних училищ, одне двокласне і три однокласних перетворено у двокласні»⁴⁴.

На розвиток системи освіти значний вплив мали і подільські земські органи. Згідно із законами, виданими у 1903 і 1911 роках (на основі яких функціонували земства), уся їхня діяльність у галузі народної освіти зводилася переважно до завідування господарською частиною початкових шкіл, асигнування коштів на їх розвиток, покращення матеріального становища вчителів, проведення позашкільних заходів тощо.

Реальні можливості діяльності земств Поділля у галузі народної освіти визначались їх бюджетами, що невпинно зростали до Першої світової війни. Так, з 1904 р. по 1910 р. Подільське земство асигнувало на розвиток народної освіти 2,8 млн. крб., що було, порівняно

з асигнуваннями на інші галузі земського господарства, явно переважаючими. У 1912 р. земські витрати на утримання початкових шкіл по Подільській губернії становили більше 237 тис. крб.⁴⁵

Зрозуміло, земських асигнувань було недостатньо для того, щоб привести хоча б у задовільний стан початкові школи Поділля, яких, за звітом попечителя Київського учбового округу та єпархіального начальства, нараховувалось у краї на 1 січня 1903 р. 292 міністерські та 1795 церковнопарафіяльних і шкіл грамоти.

І все ж таки більша частина земських коштів виділялася на розвиток міністерських і особливо церковнопарафіяльних шкіл. Так, наприклад, у 1909 р. з 643 тис. крб., що виділялися земством на народну освіту, 443 тис. крб. призначалися церковнопарафіяльним школам. У 1912 р. від земств надійшло 478 тис. крб., або 53% усіх коштів, що виділялися на розвиток цього типу шкіл⁴⁶.

Незважаючи на кількісні переваги, церковнопарафіяльні школи були більш слабкими в усіх відношеннях і менш популярними в народі, ніж школи міністерські і, зокрема, земські. Це видно і з бюджету шкіл. Так, Подільським губернським комітетом у справах земського господарства у 1906 році бюджет однокомплектного початкового училища був затверджений у розмірі 700 крб., а двокомплектного – 1400 крб.⁴⁷, тоді як річний бюджет подільської однокласної церковнопарафіяльної школи в 1907 році був встановлений на з'їзді діячів Подільської єпархії всього в розмірі 495 крб.⁴⁸

Певною мірою дбали земства й про розвиток позашкільної освіти, сприяючи (переважно наданням матеріальної підтримки) організації вечірніх занять, народних читань і бібліотек. У 1913 р., наприклад, Кам'янець-Подільське повітове земство виділило на бібліотеки 1,5 тис. крб., Летичівське – 1,9 тис. крб. (вирішивши відкрити їх при 38 училищах). Літинське і Проскурівське земства, маючи намір організувати по 6 бібліотек кожне, виділили відповідно 600 і 300 крб.⁴⁹

У лютому 1916 р. комісія народної освіти Подільського губернського земства закликала «негайно організувати училища і бібліотеки для учнів, бібліотеки для населення, музеї, склади книг і письмових приладь, народні будинки і недільні класи для дорослих, народні читання, лекції, бесіди, загальноосвітні і спеціальні гуртки, театри». Для оцінки заходів земств у царині позашкільної освіти важливим є відгук українського освітнього діяча та історика освіти С.Сірополка: «Увесь розвиток позашкільної освіти завдячував діяльності громадських організацій – земств, міських самоврядувань, кооперативів, просвітніх товариств та приватній ініціативі, тим часом як уряд ставив лише колючі загороди, щоб затримати той розвиток»⁵⁰.

Займалися земства також й підготовкою педагогічних кадрів та підвищенням їх кваліфікації, піклувалися про поліпшення матеріального становища учителів. Так, наприклад, у Вінницькій учительській семінарії навчалися вісім стипендіатів земств, які після завершення навчання повинні були відпрацювати стільки років, скільки отримували земську стипендію. Земства регулярно доплачували учителям певну суму до основного заробітку та у разі необхідності надавали матеріальну допомогу. Для підвищення кваліфікації вчителів скликали педагогічні з'їзди, регулярно влаштовували літні педагогічні курси⁵¹.

Однак земські витрати неспроможні були кардинально змінити становище народної освіти. Сотні тисяч дітей залишалися поза школою. Згідно з всеросійським шкільним переписом 1911 р., до початкових шкіл Поділля не потрапили 64,6% дітей. Та й самих цих навчальних закладів було надзвичайно мало. В 1914 р. поза стінами шкіл краю, за даними Подільської губернської земської управи, залишалось до 207 тис. дітей шкільного віку або 58,3%⁵².

Попри всі перераховані успіхи, земствам так і не вдалося у цей час підняти систему освіти Подільського краю на належний рівень. Ось як, наприклад, характеризувався стан у царині шкільництва у резолюції комісії народної освіти Подільської губернської земської

управи від 15 лютого 1916 р.: «Вся діяльність губернського і повітового земства у справі народної освіти обмежується здійсненням системи народних училищ. Для поліпшення цих училищ майже нічого не зроблено ні з зовнішньої, ні з внутрішньої сторін». Багатьох земців не влаштувала існуюча система, що обмежувала їхню освітню діяльність лише сферою матеріального забезпечення, існували серйозні претензії щодо рівня знань, які давали існуючі школи. Як приклад, у 1914 р. ряд повітових земств знизили фінансування на церковнопарафіяльні школи, мотивуючи це незадоволенням населення зазначеними навчальними закладами. При цьому від самоврядування вимагали давати гроші на школи, незалежно від ставлення самих земців до цих навчальних закладів, порушуючи основи самоврядування⁵³.

Варто відзначити те, що на початок ХХ століття Подільська губернія була поліетнічним і поліконфесійним регіоном, в якому, за даними Всеросійського перепису населення 1897 р., єврейське населення складало 12,2% від всіх мешканців Поділля, в той час як українське – 80,9%, російське – 3,3%, польське – 2,3%.

Їхнє культурно-освітнє становище було вкрай незадовільним. Підтвердженням цього є те, що після польського повстання 1863 року царський уряд розпочав планомірне переслідування всіх проявів національного самовиявлення населення Правобережної України. Нищівного удару зазнала й система освіти. Була заборонена діяльність польських навчальних закладів. Так, тільки в Немирівській гімназії чисельність учнів скоротилася у 3,5 рази.

В умовах царської реакції продовжував формуватися досвід таємного національного шкільництва. Польські селяни виявляли особливий потяг до налагодження у своїх селах початкової системи освіти, яку вони тлумачили як триєдину цілісність – навчання релігії, читанню та польській граматиці. З 80-х рр. ХІХ ст. у селах Подільської губернії при маєтках польських поміщиків та римо-католицьких костіолах почали виникати таємні польські школи. Першість у цій справі належала Кам'янцю-Подільському, де з ініціативи подружжя Квятковських виникло таємне товариство «Oswiata». За його сприяння у приватних помешканнях міщан було організоване навчання 200 дітей за програмами варшавських шкіл.

Дозвіл російського уряду на відкриття приватних польських навчальних закладів у 1905 році активізував шкільне будівництво. Однак уже з 1907 року представниками царської адміністрації організовуються постійні перевірки польських навчальних закладів з метою виявлення і закриття тих, в яких навчалася менше 20-ти учнів. Тільки на території Правобережжя до 1911 року було закрито 287 подібних шкіл⁵⁴.

Документи свідчать, що лише напередодні Першої світової війни ставлення до польських навчальних закладів дещо поліпшилося. Урядовим розпорядженням від 1 липня 1914 року підтверджувалося право польських громад на організацію, відкриття та утримання початкових навчальних закладів. Завдяки розгалуженій системі польських громадських товариств утворення мережі початкових навчальних закладів відбувалося планомірно та організовано. Подекуди поляки самостійно захоплювали сільські та міські будівлі для відкриття в них навчальних закладів.

Особливо високі темпи польського шкільного будівництва були в Подільській губернії, де за доби Центральної Ради функціонувало 546 початкових шкіл, у той час як у Волинській – 507⁵⁵.

Не в кращих умовах відбувався освітній розвиток і єврейського населення. Значною мірою негативне ставлення до єврейської спільноти та їх навчальних закладів формувала політика російського самодержавства. Так, поразки російських військ на початковому етапі Першої світової війни спровокували підозру до євреїв, які були призвані до діючої армії, звинувачення їх у пронімецьких настроях. З огляду на це військове керівництво заборонило друк газет і журналів єврейською мовою й інспірувало цілу хвилю єврейських погромів.

Заручницею політичних інтриг самодержавства стала й система єврейських навчальних закладів, що функціонували у прифронтовій зоні. Уряд всебічно обмежував можливості вивчення у школах єврейської мови та історії, збільшуючи кількість годин на вивчення російськомовних предметів. Це ще більше загострило проблему задоволення освітніх потреб єврейської спільноти. Так, у 1916 році з 150 єврейських дітей, батьки яких подали заяви до молодшої початкової школи, розташованої в урочищі «Садки» м. Вінниці, до першого класу було зараховано тільки сімдесят, а іншим було відмовлено. Керівництво школи мотивувало відмову відсутністю приміщення, яке могло б умістити таку кількість дітей. Про переповненість функціонуючих єврейських навчальних закладів свідчить і той факт, що на один клас у середньому припадало 34–35 учнів⁵⁶.

І лише починаючи з 1917 року, з метою забезпечення зростаючих потреб єврейства в отриманні освіти було збільшено мережу єврейських навчальних закладів. Так, 31 липня 1917 року Вінницька міська дума прийняла рішення про відкриття єврейського державного двохкласного училища у м. Вінниці. Рішення було передано у Шкільну комісію, яка отримала вказівку в найкоротший термін знайти підходяще для навчального закладу приміщення й зайнятися підготовкою його до нового навчального року. Окремою постановою Вінницька міська дума включила новоутворене державне двохкласне єврейське училище у шкільну систему міста. Думою також було розглянуто питання про розміри та виплату заробітної плати педагогічному колективу училища⁵⁷.

Прикорм залишається те, що на всій території України не було жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання, жодної української школи, що перебувала б на державному утриманні. Подібна політика царизму щодо української мови як мови навчання переслідувала далекосяжні цілі – душити розвиток української прогресивної культури. Навіть після скасування в буремні дні революції 1905–1907 рр. заборонних указів 1863, 1876, 1881 рр. щодо видання книг, показу театральних вистав українською мовою, царизм так і не дав дозволу на запровадження навчання в школах України рідною мовою. У роки революції 1905–1907 рр. студенти Київського, Одеського, Харківського університетів домагалися запровадження лекційних курсів і практичних занять з історії України, української мови і літератури. Однак читання таких курсів «явочним» порядком деякими професорами було категорично заборонене після поразки революції, хоча царські власті й дозволили викладати курс «історії малоросійської словесності» як необов'язковий і до того ж лише російською мовою. У березні 1908 року 37 депутатів III Думи внесли законопроект про дозвіл викладання «в початкових школах місцевостей з малоруським населенням» рідною для цього населення українською мовою, але Дума не схвалила цього законопроекту⁵⁸.

Не стояло осторонь цієї проблеми й українське духовенство. Визначальним аспектом його діяльності стала українізація освіти, яка включала у себе такі головні компоненти: організацію духовенством Правобережжя таємних навчальних закладів, формулювання вимог впровадження українознавчих курсів страйкуючими семінаристами, підтримку патріотичним духовенством законопроектів стосовно відродження національної школи у Державній думі, організацію духовенством нелегальних просвітницьких товариств.

За українізацію церковних шкіл виступали масові селянські зібрання, які відбувалися протягом 1905 року. Але реально цей процес зрушився з місця під час страйків семінаристів. Прикладом можуть слугувати виступи семінаристів Подільської губернії. Результатом цих акцій протесту став, по-перше, дозвіл на використання «малоросійських книжок» у семінарських бібліотеках, по-друге, на відкриття 1906 року за згодою Синоду українознавчих курсів з мови, літератури та історії у Подільській семінарії. Українізація зачепила також церковні школи Вінниці та Тульчина.

Неодноразово гострі дебати викликала національна проблема, зокрема українське питання, і в IV Державній думі. 20 травня 1913 року з промовою «Про національне питання» виступив у Думі депутат-більшовик Г.Петровський. Говорячи про переслідування української мови царськими властями, Петровський сказав: «Українцеві досить оголосити читання лекції українською мовою, й хоча в цій лекції не буде міститися нічого політичного й злочинного, нічого незаконного, ця лекція буде заборонена, тому що вона буде українською мовою»⁵⁹.

У свою чергу царизм боявся широкого запровадження української мови в освіту, оскільки демократична громадськість, народні маси України, які виступали на захист рідної мови, обстоювали її права у культурному розвитку, водночас висували й загальнодемократичні вимоги, зрештою спрямовані на повалення царського ладу.

Роблячи загальні висновки, потрібно відзначити, що певні зрушення у системі освіти на Поділлі відбулися. Навчальні заклади регіону після утворення в ньому земств зрештою влилися в загальноімперську систему. Діти всіх класів та станів отримали право на освіту, але навчалися переважно вихідці із заможних верств населення. Бідність, недостатня кількість шкіл та місць у них призводили до того, що більшість дітей шкільного віку залишалася поза освітнім процесом.

Певні зміни відбулися і в системі освіти національних меншин Поділля. Одночасно з утворенням польських та єврейських початкових шкіл відбувався процес формування й середньої ланки освіти національних меншин.

У цілому стан освіти в губернії максимально відбивав загальні соціальні й економічні умови, в яких вона перебувала. Відчутне зростання мережі навчальних закладів у містах Поділля збіглося з періодом суттєвих змін соціально-економічного й демографічного розвитку, ознаки якого почали проявлятися в XIX – на початку XX ст. Проте потреби розвитку краю вимагали значно вищого рівня освіченого населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ Анохіна Л.С. З історії освіти у м. Вінниця (II пол. XIX – поч. XX ст.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://museum.vn.ua>.

² Вороліс М.Г. Освітній та культурний розвиток на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX століття / М.Г.Вороліс // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. – Вип.13. Серія: Історія: Зб-к наук. пр. / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2008. – С.223–226.

³ Вишневецький О.І. Повернення гімназії / О.І.Вишневецький // Рідна школа. – 1992. – №2. – С.73–76.

⁴ Кошопан О.Ф. Розвиток польської освіти на території Поділля в XIX – на початку XX століття // Культура і виховання. – 2011. – №2. – С.84–93.

⁵ Пугач В.М. Становлення навчальних закладів освіти у Вінниці на початку XX століття / В.М.Пугач // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. – Вип.20. Серія: Історія: Зб-к наук. пр. / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2012. – С.188–192.

⁶ Вороліс М.Г. Початкова та середня освіта на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст. / М.Г.Вороліс // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб-к наук. пр. – Вип.2. – Вінниця, 2004. – С.42.

⁷ Вороліс М.Г. Освітній та культурний розвиток на Поділлі у другій половині XIX – на початку XX століття. – С.224.

⁸ Кошопан О.Ф. Стан церковної початкової освіти в Подільській губернії в другій половині XIX – на початку XX століття // Зб-к наук. пр. Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2011. – №4. – С.77.

⁹ Там само. – С.78.

- ¹⁰ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.283. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.57–59.
- ¹¹ Там само. – Ф.213. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.6.
- ¹² Там само. – Ф.283. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.82.
- ¹³ Там само. – Арк.27.
- ¹⁴ Там само. – Арк.83.
- ¹⁵ Там само. – Спр.4. – Арк.60.
- ¹⁶ Сесак І.В. Школи грамоти Поділля в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / І.В.Сесак // Матер. 9-ї Подільської історико-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.228.
- ¹⁷ Кошолан О.Ф. Стан церковної початкової освіти в Подільській губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. – С.79.
- ¹⁸ Центральний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.707. – Оп.227. – Спр.11. – Арк.3.
- ¹⁹ Кошолан О.Ф. Стан церковної початкової освіти в Подільській губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. – С.79.
- ²⁰ Там само. – С.81.
- ²¹ Там само.
- ²² ДАВО. – Ф.283. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.82.
- ²³ Там само. – Ф.54. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.7.
- ²⁴ Пугач В.М. Вказ. праця. – С.188.
- ²⁵ Вишневецький О.І. Вказ. праця. – С.74.
- ²⁶ Анохіна Л.С. Вказ. праця.
- ²⁷ ДАВО. – Ф.230. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.34.
- ²⁸ Анохіна Л.С. Вказ. праця.
- ²⁹ ДАВО. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.383. – Арк.11.
- ³⁰ Анохіна Л.С. Вказ. праця.
- ³¹ ДАВО. – Ф.19. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.2.
- ³² Там само. – Спр.82. – Арк.3.
- ³³ Анохіна Л.С. Вказ. праця.
- ³⁴ Вороліс М.Г. Стан середньої освіти на Поділлі у 1891–1901 рр. / М.Г.Вороліс // Наукові записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. – Вип.12. Серія: Історія: 36-к наук. пр. / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. – Вінниця, 2007. – С.187.
- ³⁵ ДАВО. – Ф.54. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.56.
- ³⁶ Там само. – Ф.896. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.1.
- ³⁷ Сесак І.В. Учительські семінарії Поділля на початку ХХ ст. // Культура Поділля: історія і сучасність: Матер. ІІ наук.-практ. конф., присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. – Хмельницький, 1993. – С.284.
- ³⁸ ДАВО. – Ф.230. – Оп.1. – Спр.557. – Арк.9.
- ³⁹ Там само. – Ф.54. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.48.
- ⁴⁰ Анохіна Л.С. Вказ. праця.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.635. – Спр.20. – Арк.74.
- ⁴³ Там само. – Оп.641. – Спр.704. – Арк.7.
- ⁴⁴ Там само. – Арк.11.
- ⁴⁵ ДАВО. – Ф.255. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.5.
- ⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф.301. – Оп.2. – Спр.90. – Арк.31.
- ⁴⁷ Місінкевич Л.Л. Економічне становище національних меншин Поділля у 20-ті роки ХХ століття // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – С.182–187 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irbis-nbu.gov.ua>.

- ⁴⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1138. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2.
- ⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1237. – Арк.22.
- ⁵⁰ Жезицький В. Діяльність єврейських політичних партій на Поділлі на початку ХХ ст. / В.Жезицький, В.Нестеренко // Матер. Всеукр. наук.-краєзн. конф. «Хмельниччина в контексті історії України» / Ред. кол. Л.В.Баженов (голова), О.М.Єсюнін (співголова, відп. ред.) та ін. – Хмельницький, 2012. – С.89.
- ⁵¹ Геровська Х. Громадське життя польського населення Поділля напередодні Першої світової війни за матеріалами царської жандармерії // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: 36-к наук. пр. – Хмельницький, 1999. – С.56.
- ⁵² ЦДІАК України. – Ф.301. – Оп.2. – Спр.90. – Арк.31.
- ⁵³ Жезицький В. Вказ. праця. – С.90.
- ⁵⁴ Кошолан О.Ф. Розвиток польської освіти на території Поділля в ХІХ – на початку ХХ століття. – С.90.
- ⁵⁵ Там само. – С.91.
- ⁵⁶ Кошолан О.Ф. Розвиток єврейської освіти на території Поділля в 1914–1920 роках // 36-к наук. пр. Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2011. – №3. – С.88–93 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Хитровська Ю.В. Правобережне православне духовенство та український національний рух у ХІХ – на початку ХХ ст. / Ю.В.Хитровська // Інтелігенція і влада. – Одеса, 2008. – Вип.13. – С.36.
- ⁵⁹ Там само. – С.37.